

Н. Левчук-Керчук (Великобританія)

О. О. ПОТЕБНЯ І ФІЛОСОФІЯ МОВИ*

**Значення О. О. Потебні (1835-1891)
як предтечі лінгвістичної думки ХХ століття**

Мені хотілося б розпочати цю лекцію з короткого історичного огляду головних концепцій і проблем, що стосуються філософії мови. Я зроблю це для того, аби ілюструвати той факт, що роботи О.О.Потебні в теоретичній лінгвістиці та філософії мови провіщають концептуальну схему, в межах якої проводять сучасні дослідження теоретики-лінгвісти та філософи мови. Свої твердження супроводжуватиму деякими прикладами роздумів самого Потебні. Нагадаю дещо про місце Потебні в

*Текст перекладений за машинописним оригіналом роботи Надії Левчук-Керчук (Nadia Dollod Levchuk Kerescuc) "O.O.Potebnia and The Philosophy of Language. The Significance of O.O.Potebnia as precursor of 20-th century linguistic", який вона

надала спеціально для друку в цьому виданні. Більшість цитат я творів Потебні звірені і наводяться за виданням: ср. "Из истории отечественной философской мысли". *А.А.Потебня*. Слово и миф. — М., 1989.

Історії лінгвістичної думки, а також наполягатиму на соціологічному та антропологічному значенні його досліджень щодо поширення української культурної спадщини.

Мова постійно привертає до себе увагу на одній стороні світу і викликає бурхливі дебати на другій — серед філософів, теоретиків та багатьох інших, Людська мова є унікальною, вона безперервно утворює або породжує (генерує) мовлення, що визначає її серед інших комунікативних систем — живих чи механічних. Цей унікальний людський атрибут разом зі своїми похідними з давніх часів був приводом для численних суперечок. Дискусії щодо природи мови відтворюються з кожним кроком у розвитку гуманітарного знання. Сьогодні це є однією з головних дискусійних проблем у філософії мови¹.

Відношення мови як здібності до свідомості або суб'єктивності (mental life) також постійно викликало бурхливі теоретичні дискусії. Аж до XIX століття при обговоренні проблеми про співвідношення духовного і тілесного найгостріші питання навколо суб'єктивності багато в чому збігалися з проблемами людського "духовного" життя (в багатьох мовах "розум" ("mind") і "дух" означають одне й те ж саме — наприклад, російське *dusha* або німецьке *Geist*). Стосовно ролі, яку відіграє в людському мисленні і пізнанні мова, мали місце спроби вирішити питання про людську суб'єктивність (mental life). Слід додати, що в багатьох сучасних впливових теоретичних побудовах існує метафізичний вимір².

Поряд з проблемою свідомості навколо наукового пізнання виникає інтерес, зумовлений вірою в те, що філософські проблеми можна вирішити, якщо відповісти на питання про застосування мови. Така практика частогусто визначається як лінгвістична філософія, а її походження пов'язується з іменем Платона (428–348 рр. до Р.Х.) ("Республіка", кн.І).

Здавалось, що правильне розуміння структури мови є ключем для розв'язання різноманітних філософських проблем. На мою думку, плутанина, що виникає внаслідок подібних філософських занять, полягає в тому, що природна мова часто ототожнюється з мовою логіки, яка є тільки штучним витвором. Це особливо стосується тих випадків, коли обговорення граматичних особливостей певних речень змішують із проблемою правильності логічного вислову. Внаслідок цього філософські дослідження коливаються між всебічним аналізом мови та повним виключенням її з розгляду.

Філософія мови також передбачає ставлення до "процедури дослідження філософських питань шляхом осмислення слів, що використовуються" (Flew 1983: 196). Тут виникає декілька проблем. По-перше, загальна проблема про "правомірність підходів до вирішення філософських питань шляхом вивчення того, як слова використовуються" (там само). Дж.Л.Остін (1911–1960) та Л. Вітгенштейн (1889–1951) були філософами, які застосовували подібну метаметодологічну процедуру в своїх дослідженнях філософії. Інша проблема полягає в тому, що філософи, котрі вивчають вживання ключових термінів, самі вдаються до них. Це робить терміни об'єктами вивчення та інтерпретації тоді, коли вищим рівнем вивчення "лінгвістичної філософії" є розуміння філософії мови.

Щодо першої проблеми, слід звернути увагу на внесок Остіна та Вітгенштейна. За Остіном, поняття мають бути пояснені шляхом ретельного аналізу вживання слів, за допомогою яких поняття були виражені. Звернення Остіна до розгляду перформативних виразів (мовних актів, що є перфомацією дії) у статтях ("Other Mind" (1946) та "A Plea for Excuses" (1956) відзначається в історії філософії мови як започаткування поняття "мовного акту". В останні роки свого життя Остін удосконалив власне розуміння "мовного акту", що знайшло відображення в праці "How to do Things with Words" (1962). Саме його вважають засновником теорії мовних актів (Martinich, 1990:8). Є багато інших філософів, які плідно застосовують цю теорію в своїх розробках. Переконали свідчення тому — розвиток теорії мовного акту в роботах Джона Сьорля (1965, 1969).

¹ Поняттям "філософія мови" сьогодні визначається досить широка галузь досліджень, що перебуває на стику філософії, мовознавства та літератури. Сучасна філософія мови пов'язана з певним стилем мислення в теорії та мистецтві, що приділяє істотну увагу мові як універсальному способу буття людини і культури, а також зі спробами збагнути їх глибинні основи через аналіз можливостей мови. Представники неопозитивізму, філософської герменевтики, постструктуралізму тощо по-різному ставлять і вирішують це складне питання.

² Однією з головних проблем, що нею продовжує занепокоюватися філософія ХХст., є проблема відношення думки і дійсності, предметності розуму й розумності світу - власне, двох визначень однієї й тієї самої синтетичної єдності. У трансцендентальному тлумаченні цього смислового синтезу його виток закладається в діяльність суб'єкта; коли ж акцент робиться на артикулюванні його в мові, це означає, що сам трансцендентальний суб'єкт має бути якимось чином обмежений переінтерпретований) з урахуванням власної словесної актуалізації, "самостояння" самого слова в його культурно-соціальному укоріненні.

Л.Вітгенштейн "приділяв постійну увагу можливостям та обмеженості мови й, зокрема, фактам, які виникають внаслідок того, що філософ з необхідністю вдається до спільної мови, але при цьому обмежений її межами" (Flew 1983:374-5).

Свою класичну працю — "Tractatus Logico-Philosophicus" (1921)³ — Вітгенштейн присвячує саме розглядові мови як репрезентуючого медіуму, засобу, за допомогою якого здійснюється визначення того, чим є речі цього світу; він намагається в найзагальніших термінах установити, чим має бути істина світу і мови для того, щоб подібна репрезентація виявилась можливою (там само : 375). Ця теорія отримала назву зображувальної теорії мови (picture theory of language).

Філософ ХХ ст., Вітгенштейн спирається на досвід Платона і Сократа, ґрунтуючись на думці про те, що мова є відображенням (reflection) дійсності. Розуміння структури мови робить можливим розуміння структури дійсності, а тому й можливість знання про неї. Мова є виразом думки, і якщо людські думки можуть розглядатись як знання про світ, думка може бути визначена як відображення дійсності. Філософія мови стає пошуком шляхів розуміння природи, а також способів функціонування мови. Деякі філософи при цьому вважають, що природні мови занадто невиразні, а тому дослідження функціонування мови може мати значніший успіх завдяки конструюванню більш практичних штучних мов.

Філософія мови, разом з тим, застосовується для опису теоретичних дискусій навколо питань, що виникають, коли вчені-лінгвісти намагаються описувати синтаксис (наука, яка вивчає правила, котрі визначають граматичні речення засобами суто формальної термінології), семантику (яка вивчає значення слів та речень) або прагматику (яка вивчає ставлення до мови того, хто говорить). Іноді ці дискусії отримують назву "філософської лінгвістики" і класифікуються як самостійний напрямок філософії мови (Flew 1983, Martinich 1990).

Вивчення значень нерідко вважають рівним філософії мови. Дуже важливим є споріднене питання про референцію. За останні роки з'явилась серія праць, присвячених обговоренню цієї теми.

Серед різних випадків застосування мови одним із найцікавіших є метафора. Дискусія про природу метафори розпочалася в сучасній філософії мови завдяки працям Дональда Девідсона (1978), Джона Сьорля (1979), Девіда Е. Куппера (1986) і Єви Ф. Кітей (1987)⁴.

До згаданих вище проблем, що ними традиційно займається філософія мови, мені хотілося б додати питання про людську діяльність (human action). Необхідно зазначити, що акти мовлення належать до найскладніших форм людських дій (actions). Перші спроби звернутись до розгляду цього питання знаходимо в праці "The Philosophy of Action" (1990) Карлоса Мойя (Carlos J. Moyá). Безумовно, з поняття людської діяльності можна вивести цілу низку всіляких імплікацій, проте я не хотіла б тут цього робити.

Взагалі, очевидним є те, що філософію мови спрямовано на дуже широке коло теоретичних питань щодо природи мови, а також відносно взаємодії мови з думкою, знанням, або пізнанням; відносно теоретичних проблем синтаксису, семантики та прагматики мови (куди слід включити питання про значення та референцію (reference), а також відносно загального призначення мови як такої (поряд з такими її специфічними проявами, як метафора), і, нарешті, — стосовно репрезентативності ознаки мови по відношенню до дійсності. Обмежуючись цим коротким оглядом деяких основних проблем сучасної філософії мови, давайте докладніше зосередимось на творчості Потебні.

Серед трьох найбільш значних лінгвістів Російської імперії ХІХ ст. (російська і радянська історії лінгвістичної думки називають тут три прізвища — Потебня, Фортунатов та Бодуен де Куртене⁵) О. О. Потебня, безпере-

³ Л. Вітгенштейн. Логико-філософський трактат. - М., 1958.

⁴ Див.: Д.Девідсон. Что означают метафоры. Дж.Серль. Метафора /Теория метафоры. - М., 1990, с.173-194, 307-342.

⁵ Пилип Федорович Фортунатов (1848-1914) - видатний російський лінгвіст. Сформулював декілька законів у галузі порівняльно-історичної фонетики індоєвропейських мов. Фортунатовне створив загальною теоретичною працею і відомий лише завдяки своїм численним статтям. Див.: Ф.Ф.Фортунатов, Избр.труды. - Т.1-2. - М., 1956.

чно, є найвидатнішим. Саме Потебню вважають не тільки засновником новітньої лінгвістики — харківської лінгвістичної школи (Київський інститут лінгвістики АН України, до речі, носить його ім'я), а й тим, хто визначив головні шляхи як російської, так і радянської лінгвістики. Дослідження Потебні охоплювали безліч галузей, серед яких, наприклад, можна зазначити теоретичні розробки про походження мови, мислення та пізнання, теорію літератури, філософію мови і мистецтва, синтаксис, фонетику та фонологію⁶, діалектологію і теорію мовних запозичень, теорію мовних актів та прагматику. Ідеї Потебні мали значний вплив на психологію і філософію, літературні теорії і деякі літературні напрями (наприклад, на російських формалістів).

Проте праці Потебні практично невідомі на Заході. Щоправда, це не стосується його головних ідей у теорії мови. Прикладом тому є значний вплив концептуальних надбань Потебні, що його зазнав на собі Роман Якобсон та Празький лінгвістичний гурток⁷. І.А.Мельчук стверджує, що Якобсон був "видатним експертом та адвокатом потебнянських ідей" (Pomorska & Rudy, 1985 : 181). Але викликає сумніви те, що Мельчук ставить на один щабель з Потебнею Востокова, Шахматова, Фортунатова й Пешковського⁸. Річ у тому, що: 1) роки діяльності А.Востокова припадають на першу половину XIX ст.; 2) Фортунатов був сучасником Потебні; 3) і Шахматов, і Пешковський були послідовниками Потебні, його учнями по харківській лінгвістичній школі. Напевно, Мельчук має особливий погляд відносно того, як оперувати датами щодо інтелектуальної історії утворення, яке він продовжує називати "Росія" (типове "великоросійське" мислення). Моє дослідження має довести, що майже 70% написаного Якобсоном ґрунтується на ідеях Потебні. Для прикладу досить нагадати такі фундаментальні поняття потебнянської теорії як бінарність, значущість, інваріантність та багато інших, які є вельми доречними з точки зору лінгвістичної теорії нашого століття.

Головна аксіома Потебні стосовно існування постійної взаємодії між мовою, мисленням та пізнанням, а також докладне вивчення його теорії мови іноді перетворюються з так званої "когнітивної революції в лінгвістиці" в щось схоже на спробу винайти колесо. Більш наполегливе вивчення потебнянської теорії, яка є розвитком і критичним переосмисленням теорії мови В. фон Гумбольдта, врахування того факту, що Потебня не дотримувався (ідей) основних теоретичних течій другої половини XIX ст., роблять сумнівними твердження про те, що, мовляв, у лінгвістиці XIX ст. нічого цікавого не сталося. Врешті-решт, навіть Ноем Хомський — один з найвидатніших творців сучасної лінгвістики — зазначає, що XIX ст. дало багато цікавого і що необхідно написати історію лінгвістичної думки минулого століття. Моє зауваження з цього приводу є ще більш категоричним. Мені взагалі незрозуміло, яким чином наше століття — століття знань та переосмислення ідей - здатне ігнорувати будь-яку сторінку певної науки. Чи зміг би хтось із фізиків, математиків чи біологів уявити собі розвиток та status quo власної науки, при цьому ігноруючи ціле сторіччя, й особливо, якщо цей вчений є прихильником ідеї про те, що всі визначні ідеї, власне кажучи, були переробкою дуже старих ідей, які не були розвинуті свого часу з тих чи інших обставин?

Разом з тим, на Заході існують і деякі більш прозорливі оцінки теоретичних надбань Потебні. Скажімо, Ю.Кристева, котра зазнала певного впли-

⁶ На відміну од фонетики як науки про звуки мовлення, фонологія - це вчення про звуки мови. Таке розрізнення базується на дистинкції мови, яка становить щось загальне і постійне, що існує в свідомості усіх членів тієї чи іншої мовної спільноти, й мовлення, яке завжди конкретно і належить до певного місця і часу.

⁷ Празький лінгвістичний гурток (засн. у 1926 р.) - поряд з Копенгагенською глоссемантикою та Єльським дискриптивізмом, одна з перших студій структуралізму. На відміну од попереднього "атомістичного" ставлення до мови, головним теоретичним чинником наукової діяльності гуртка була ідея структурного підходу до мови. У межах Празької школи Р. Якобсон та його послідовники розробляли поняття про мову як функціональну систему: будь-яке мовне явище слід оцінювати з точки зору функції, яку воно виконує (функціоналізм).

Олександр Христофорович Васюков (1782-1864) - засновник порівняльно-історичного мовознавства в Росії.

Олексій Олександрович Шахматов (1864-1920) - лінгвіст, історик російської мови. Висунув теорію психологічної комуні-

кації. Намагався відтворити давньоруську "правому" (див.: А.А. Шахматов. Синтаксис русского языка. - Л., 1941).

Олександр Матвійович Пешковський (1878-1933) - учень і послідовник О.О.Потебні. Займався проблемами синтаксису,

який вважав основним розділом граматики, оскільки всяка граматична форма визначається лише у синтаксисі (див.:

А.М. Пешковський. Русский синтаксис в научном освещении. - М., 1956).

ву цілої низки ідей Потебні, зазначає, що "у працях Потебні можна знайти начерк теорії дискурсу" (1981) 1989: 212-3). Джон Фізер (1986), який спеціально не займається лінгвістикою (за фахом він професор порівняльної літератури), змінив своє ставлення до Потебні у своїх роботах, хоча в назві останньої з них відбивається помилкова інтерпретація теорії Потебні і лінгвістичної термінології⁹. Потебнянській теорії літератури він дає назву "психолінгвістичної", в той час як я у своїх недавніх статтях, а також у рецензії на його книгу вживаю термін "когнітивна теорія літератури". Можна визначити ще цілу низку проблем стосовно цієї роботи, оскільки Потебня є, по суті, лінгвіст і філософ мови. Його ж теорія літератури є складовою частиною більш загальної теорії мови, де література постає однією з галузей застосування мови (а саме — соціальною).

Потебнянська філософія мови все ще залишається без уважного розгляду, хоча вже в перших відгуках на його праці, що з'явилися наприкінці XIX-початку XX ст., були досить поширені твердження про те, що до найважливіших досягнень Потебні належить його монументальна праця з граматики (синтаксису) та філософії мови. Чахович (1931)¹⁰ цілком упевнений в тому, що ідеї Потебні є ідеями генія і в своїх роздумах він набагато випередив свій час. Халанський порівнює Потебню з іншим українським генієм — Г. С. Сковородою, філософом із Харкова, найвидатнішим діячем Києво-Могилянської академії. Домет Ол'янчик (1928: 108-9) ідентифікує основні ідеї обох видатних філософів. Особливо він підкреслює важливість роботи Потебні "Мысль и язык" (1862). "Думка і мова" Л. С. Виготського — це не просто збіг у назвах. Виготський по-своєму інтерпретував Потебню, у відповідності з епохою, до якої належав. У радянську енциклопедію та історію філософії Потебню заносили з різних міркувань, залежно від тих чи інших ідеологічних та політичних обставин. Серед західних лінгвістів, які не сприйняли Потебню, був учений українського походження, вигнанець із батьківщини, Г. Ю. Шевельов. У короткому вступі до однієї з енциклопедій він стверджує, що Потебня хоча й намагався створити певну філософію мови, але його спроби виявились невдалими. Однак, виходячи з творів самого Шевельова, можна дійти висновку, що він неспроможний адекватно оцінювати жодне з понять філософії мови та сучасної лінгвістики і, по суті, лишається в межах філологічного підходу.

Кажучи коротко, спробую довести, що в творах Потебні й особливо у його першій праці "Думка і мова" (1862) можна знайти основні проблеми, до яких звертається й сучасна філософія мови.

Потебня здійснює критичну переробку Гумбольдтової теорії мови. Положення про те, що ім'я Гумбольдта було забуто і що тільки в другій половині XX ст. до нього повертаються знову, є хибним. Першим великим досягненням Потебні було саме те, що він не тільки критично переосмислив теорію Гумбольдта в сучасному розумінні *strictusensu*, а й те, що розвиток його власних ідей значно перевищує гумбольдтівські. Для Потебні було безперечним, що Гумбольдт значно випередив свій час і що він стоїть на порозі сучасної лінгвістики¹¹.

Чому все це є важливим для нашої аргументації? Тому, що методологічні і метакритичні розробки Потебні є вельми сучасними. Таке критичне переосмислення гумбольдтівських антиномій знаходимо вже на самому початку "Думки і мови". Користуючись сучасною термінологією, можна замість терміна "антиномія" вживати поняття "парадокс" або (і це є ще більш поширеним) вдатись до слова "проблема". Визначаючи парадокси — *Energeia* та *Ergon* (діяльність і дія); процес і продукт; (мовлення) мова й розуміння; свобода і необхідність індивідуального та спільного мовлення; людського та божественного походження мови — Потебня усвідомлює для себе й те, що я називаю "гумбольдтівською проблемою". Потебня доходить висновку, що Гумбольдт "залишає без розгляду взаємодію мови та думки" (1862) 1913:24).

⁹ Мається на увазі кн.: John /I2er. Alexander A. Potebnja's Psycholinguistic Theory of Literature. - Cambridge, 1987.

¹⁰ К. Чахович. Думки Олександра Потебні про національність. - Львів, 1931.

¹¹ Вчення В. фон Гумбольдта виникло передусім а його інтересу до вивчення конкретних мов, за допомогою яких він намагався зрозуміти психологію народів. Він розглядав всі мови як різні ступені єдиного процесу утворення духу. Онтологічне розуміння мови привело Гумбольдта до поняття "внутрішньої форми мови", в якому охоплюється "енергія" сутність слова. Розуміння внутрішньої форми мови Гумбольдтом є реалізацією його принципового погляду на мову, що не є *продукт* діяльності (*Ergon*), але власне *діяльність* (*Energeia*). Мова виявляє роботу духу, яка постійно відтворюється й спрямована на те, щоб зробити артикульований звук придатним для висловлювання (див.: В.Ф. Гумбольдт. Избр. труды по языкознанию. - М., 1984).

Потебня пояснює це тим, що Гумбольдт не зміг звільнитись від метафізичної точки зору, він стоїть на кордоні між старим і сучасним мисленням (там само, 38). Водночас Потебня визнає, що в наукових розробках Гумбольдта розв'язується ціла низка проблем, що їх порушує теорія мови чи лінгвістика. Наприклад, він стверджує, що "...питання про феномени людської суб'єктивності (mental life), що передують мові (як здібності. — Н.К.), стає питанням про витoki мови, про її утворення (generations) й розвиток, а також про її вплив на подальшу психічну діяльність, себто питанням суто психологічним (там само).

Потебня звертає увагу на те, що Гумбольдтові спроби сформулювати постулати про витoki мови не були переконливими. Парадокси, що їх знаходить Гумбольдт у єдності й роздільності розуму (духу) та мови як наслідок діяльності індивіда й нації (я вживаю сучасний термін — "мовні спільності") у розвитку мов, ще не дозволяють йому трансформувати все це у наукове знання, або, кажучи словами Потебні, Гумбольдт "не може трансформувати їх (парадокси) у наукові принципи" (там само, 31). Потебня стверджує, що Гумбольдт не спромігся звільнитись від метафізичної точки зору, однак він "переніс основу проблеми на психологічний ґрунт за допомогою власного визначення мови як діяльності, а роботи свідомості як органу думки. Визнання питання про виток мови психологічним питанням є вже визначенням того, де слід шукати його вирішення і яке саме утворення мови тут передбачається" (1862 : 38).

Виходячи з Гумбольдтового розуміння поняття "energeia", що інтерпретується Потебнею як дія або діяльність, мінливість, він доводить, що "мова не є чимось готовим і придатним для оглядання як завершене ціле", тобто мається на увазі, що мова завжди утворюється, породжується (generated), але при цьому закони, згідно з якими вона утворюється, є визначеними, хоча здатність (тобто невизначена породжуюча здатність. — Н.К.) та гатунки цього утворення залишаються невизначеними (див. Гумбольдт; 1836/1988:56). Потебня додає, що до того ж закони психічної діяльності (mental activity) є тими ж самими за всіх часів і для всіх народів. Ми, певна річ, не маємо змоги повернутись до первісного стану людського розвитку. Потебня стверджує, що "не в цих законах різниця між нами і першими людьми (в усякому разі, ймовірна різниця в будові тіла не здається нам достатньою, щоб стверджувати протилежне), але в результатах її дії, оскільки поступ передбачає двох виробників, один з яких, а саме — закони психічної (душевної) діяльності, є величиною постійною, а інший — результати цієї діяльності — змінною. Якщо звідси ми будемо в змозі визначати закони поступу мови, дізнаватись, як вона змінюється протягом віків під впливом думки, що на неї діє, як постійно зростає змінний агент у поступі мови, тобто знайдемо постійні відносини, що в них стає вже існуюча маса мови щодо нових актів творчості, а отже, і в цих останніх, які ми маємо в тому вигляді, в якому натрапляємо на них у самих собі (тобто у власній мові. — Н.К.), - зможемо знайти риси, загальні для нас та перших людей, які почали розмовляти. Таким чином, в історії мови, у психологічних спостереженнях сучасних для нас процесів мови (мовлення) міститься ключ до того, як звершувались ці процеси на початку життя людства" (1989 : 53-54). Потебня підкреслює: те, що для багатьох лінгвістів вважається "деградацією", за допомогою усвідомлення гумбольдтівського принципу energeia виявиться постійним повторенням першого акту мовотворення" (1989 : 54). Цей аргумент є актуальним і сьогодні: проблема витоків мови в цьому розумінні пов'язана зі здатністю нашої душі породжувати мову таким чином, що зовнішні маніфестації її насправді різнобічні, але сама здатність є незмінною. Більше того, питання про спостереження за відносинами через правила (у минулому столітті користувались терміном "закон", що було обумовлене величезним ентузіазмом щодо розвитку науки) відлунюються в сучасних теоріях. Крім того, ми має-

мо розглянути ще дві важливі особливості. Перша стосується проблеми індивідуальної мови і має дуже важливі методологічні висновки, інша пов'язана зі ставленням Потебні до психології.

Спочатку спробуємо коротко розглянути проблему індивіда. На думку Потебні, тільки в індивідові ми маємо можливість побачити роботу і принципи мови. За Потебнею, "індивідуальна психологія зазначає не тільки загальні для всіх закони душевного життя, а й різноманітність та оригінальність індивідів"¹² (1989 : 54). Він зазначає також, що для майбутніх галузей психології надається нагода описати і пояснити, яким саме чином мова розвивається в єдиних мовних спільнотах (соціумах), що можуть бути водночас визначені як індивідуалізовані поєднання (indivisible units) — індивідуальності як наслідок дії загальних суспільних законів. Потебня наголошує на тому, що він навмисне лишає поза розглядом соціально-психологічний аспект питання (котрий має тісний зв'язок з історією тих чи інших часів) і методологічно звужує свої дослідження мови до індивідуального рівня. Звідси дослідницька програма Потебні визначається філософською тезою, відомою тепер під назвою "методологічного індивідуалізму" (вона, до речі, є характерною для програми Хомського). Необхідно зазначити, що теорія Потебні передбачає необхідність вивчення дитячих мовних надбань, того, як діти застосовують граматичні правила; це є одним із можливих для лінгвістів способів вивчати розвиток мови.

Тепер зауваження щодо психології. Психологічна концепція Потебні значною мірою відрізняється од будь-якої психологічної концепції XIX ст. В усякому разі, він завжди підкреслював своє скептичне ставлення до спроб сучасної йому психології дати відповідь на суттєві питання про природу мови, про її взаємозв'язок зі свідомістю та думкою (див. розділ IV, "Лінгвістика і психологія"). Цілий ряд лінгвістів, філософів та психологів так чи інакше зазначали оригінальність його психологічної концепції. Вже його ранні студії зі славістики ґрунтувались на славнозвісній психологічній традиції Києво-Могилянської академії. У XVIII ст., за часів, коли академія розквітала, психологія була однією з найголовніших галузей вивчення і тлумачення (Аристотелівська традиція). Психологічні та філософські дослідження й дебати зосереджувались на проблемі взаємодії духу, мозку та пізнання. Одним із перших прикладів цього був гізелівський курс із психології 1645 року — *Opus Philosophie (Tractatus de Anima)*. Когнітивний підхід до філософії започаткований у філософії Г.С.Сковороди (1722-1794). У протилежність фізерівській інтерпретації психології Потебні (психологізм і тому подібне), російські та радянські дослідники зазначали оригінальність потебнянської концепції психології (дещо про це див.: Шевельов (1963), Пресняков (1980), Білодід (1985), Будагов (1989)¹³. Детальніший розгляд його концептуальної схеми дає підстави для визначення в ній того, що тепер називають "когнітивна психологія"¹⁴. Потебнянська концепція передбачає взаємодію окремих наук, перехресне спилювання (across-fertilization) суміжних галузей: "Наш час є прикладом взаємодії наук та вибором середнього шляху: лінгвістика і фізіологія, лінгвістика і психологія, лінгвістика й історія, психологія і фізіологія... На цьому шляху ми здійснюватимемо перехресне спилювання суміжних галузей (1894, 1905) 70:114). У книзі, нещодавно виданій Вільямом Ліканом, Н.Хомський у своїй статті "On the Nature Use and Acquisition of Language" стверджує: "Майже тридцять років вивчення мови, — а точніше, одного з її субстанційних компонентів — визначалось згідно із схемою, за якою лінгвістика тлумачилась як складова частина психології, а зрештою, як людська біологія" (1990 : 627).

При розгляді проблеми людського знання і пізнання Потебня також досить критично ставиться до своїх сучасників (наприклад, до Лотце), він систематично розвиває власну точку зору. Його ідея полягає в тому, що мова підтверджує кожний акт пізнання, процес якого є істотним для людини, її

¹² В оригінальному тексті Потебні замість "індивідів" — "неподільних".

¹³ О.П.Пресняков. Слово, думка, об'єкт. - К., 1974; І.К.Білодід. Вибр. твори в 3-х томах. - К., 1986.; PAJ Syda-юв. Язык, история и современность. - М., 1971.

¹⁴ Про "когнітивну психологію" див., напр., БМ-Величков-який. Современная когнитивная психология. - М., 1982.

духу (mind). Але у зв'язку з цим виникає питання про те, як постають перед нами об'єктивний (real) та суб'єктивний (mental) світи і як вони набувають для нас сенсу. Слід розглянути головні міркування з цього приводу.

У Потебні слово нерідко ототожнюється з мовою як здатністю (faculty)¹⁵. Мова для Потебні є агрегатом зовнішніх та внутрішніх форм, які конституують деяке ціле, причому внутрішня форма відіграє першочергове значення у розумінні співрозмовника, у сприйнятті змісту його думки" (1862). Потебня розвиває свою концепцію розуміння в картезіанському дусі. Він пояснює, що акт розуміння виявляється можливим завдяки посередництву внутрішньої форми. Для прикладу він використовує таку геометричну аналогію (математичну парадигму): "Графічно це можна виразити за допомогою двох трикутників, де кути В,А,С і Д,А,Е, що мають спільну вершину А й утворюють перехрещення двох ліній: ВЕ і СД, необхідно є рівними, але все інше може бути нескінченно різним" (1862: 109). Ця аналогія є ілюстрацією до того, що суб'єктивні світи (mental universes) можуть бути різними і змінюватись ad infinitum. І лише внутрішня форма є спільною точкою, яку поділяють двоє співрозмовників. Потебня пояснює, чому це так.

Внутрішня форма мови надає можливість розуміння серед учасників мовної події (a speech event) завдяки тому, що "внутрішня форма є також центром образу, однією з його ознак, яка має перевагу над усіма іншими" (1989 : 130-131). В початковому термінологічному розгляді термін "образ" може тлумачитись двояким чином: по-перше, в тому конкретному значенні слова, що й "зображення" ("icon"), "символ" або "подоба" ("image") — тобто як форма з невизначеним змістом (a form); по-друге, в тому абстрактному значенні, в якому він тлумачиться як уявлення про щось існуюче в реальному світі або ж у суб'єктивному (mental), уявному — тобто як визначена форма (the form). (Для порівняння: в родовому відмінку українське "образу" — конкретне, коли ж "образу" — абстрактне). На сьогоднішній день, можливо, кращим терміном, що наближається за змістом і враховує той факт, що концепція Потебні містить у собі комплексну теорію сприйняття, — може бути "qualia" (Honderich, 1991).

Потебня пояснює, що він має на увазі під "уявленням" ("representation") у розділі 9 "Уявлення, судження, поняття": "Уявити — означає, отже, мислити складними рядами думок, не вводячи майже нічого з цих рядів у свідомість. З цієї точки зору значення слова для душевного (психічного) життя можна порівняти з важливістю літерного позначення числових величин у математиці або зі значенням різних засобів, що замінують безпосередньо цінні предмети (наприклад, грошей, векселів) для торгівлі" (1989:151). У рівній мірі кожне мовне твердження (судження) є уявленням. Потебня зазначає, що "всіляке судження є актом аперцепції, тлумачення, пізнання, а отже, сукупність суджень, що на них розклався чуттєвий образ, можна назвати аналітичним пізнанням образу. Така сукупність є поняття" (1989:145).

Потебню цікавлять процеси, в яких дух (mind) репрезентує сприйняття. Він хоче зрозуміти, яким чином чуттєві враження репрезентуються в певний відрізок часу, в якому постають, уявляються ряди постійних та змінюваних елементів. Його приклад із суб'єктивним уявленням (mental representations) чуттєвих вражень від споглядання дерева, які виявляються на фоні постійно змінюваного підґрунтя і можуть поповнюватись та репродуціюватись у пам'яті завдяки нашому розуму (mind), утворюючи саме ці ряди, — має відношення до проблеми значення.

Наш розум сприймає даний об'єкт як об'єкт, який має низку ознак, рис чи особливостей. Розум відділяє, вибирає із цього ряду ознак якусь одну. Потебня пояснює, що "чуттєве зображення об'єкта з багатьма його ознаками буде дійсним лише тоді, коли агрегат цих ознак буде співвіднесений з іншими рядами ознак чи рис", як у згаданому прикладі з деревом. Потебня вважає

¹⁵ Слід мати на увазі, що перехід "мови" до "слова" не обов'язково є звуженням гумбольдтівського поняття. Річ не тільки в розширеному тлумаченні "слова". Потебня відчуває, що Гумбольдтове уявлення про мову, на основі якого той будує поняття "внутрішньої форми", все ж лишається досить розпливчастим щодо виявлення структурних елементів цієї форми.

внутрішню форму слова (мови) ознакою, що за ієрархією є вищою стосовно інших ознак. Тут ідеться саме про семантичну форму слова (мови). Будь-яка ознака має відношення до якоїсь попередньої ознаки, а та в свою чергу має відношення до іншої попередньої ознаки. У звичайній термінології це є теорія референції. Концепцію референції Потебня пов'язує з концепцією сенсу (смысла) або значення. Референція завжди здійснює певне конкретне сприйняття, що об'єктивується або робиться конкретним, проголошуючи себе засобами зовнішньої форми. Інакше кажучи, це є референція, віднесення до реальності — незалежно, чи ця реальність належить до фізичного, чи до психічного світу. Віднесення до психічного світу Потебня підтверджує тим, що воно постійно здійснюється з одного боку у вигаданих, уявних світах літературних творів і міфів, з іншого боку — в наукових утвореннях.

Якщо розглянути аксіому Потебні про те, що існування мови (мовлення) передбачає й існування розуміння, інтерпретації і що мінімальною умовою цього є існування того, хто говорить (пише), і того, хто слухає (читає), — звідси логічно випливає, що він (Потебня) вважає безсумнівним існування мовних актів. Слово у вимові репрезентує творчий акт мовлення та пізнання. Більше того, за Потебнею, тільки в мовному акті, власне, існує значення. Його двійник — акт розуміння — також існує лише у межах дискурсу. Мені хотілося б зазначити ще дещо відносно того, що Потебня говорить про акт читання (розуміння) і що слід пов'язувати з його загальним герменевтичним підходом.

Потебня робить аналіз цілого ряду літературних та прозаїчних текстів, в якому сучасний лінгвіст зміг би побачити дискурсивний аналіз. Саме сучасний термін "дискурсивність" пасує, коли ми говоримо про його аналіз літературних та наукових текстів. За Потебнею, ці зовнішні прояви використання мови є актами пізнання. Він розглядає зв'язок між людською думкою, свідомістю та репрезентацією через мовні значення.

Інше дуже важливе поняття пов'язане з тим, що є метафора, або, точніше, "метафоричність", якщо виходити з потебнянської метамови. Метафоричність належить до постійних складових мови, вона є тим її атрибутом, завдяки якому "будь-яке наступне значення може бути породженим тільки за допомогою попереднього, яке від нього відрізняється. Завдяки цьому з незначної кількості базових слів (або значень) можна утворювати безліч похідних (слів, значень. - - Н.К.)" (1989:261). Значення, які породжуються іншими значеннями, просто утворюють перехід від однієї метафори до іншої. Таким чином, більш зрозумілою стає ідея про використання обмеженої кількості засобів для досягнення безмежних результатів, вона постійно наявна в теоретичних розробках Потебні. Необхідно ще додати, що концепція метафоричності має цікаві імплікації і в його теорії мови, а також у семантичній теорії та в теорії літератури.

Можна було б наводити ще багато прикладів потебнянських ідей. Особисто для мене незаперечним є те, що колишні невдалі та суперечливі спроби інтерпретувати його теорію значень були результатом браку належного розуміння глибини та цінності теоретичної спадщини О.О.Потебні. Те ж саме можна сказати про його ставлення до теорії мови, філософії мови загалом. Сьогодні творчість Потебні потребує більш уважного дослідження, яке б пов'язувало його проблематику з найцікавішими методами, що узгоджуються з контекстом теоретичної думки кінця ХХ ст. Тому мені хотілося б підсумувати мою лекцію цитатою, яку я вважаю блискучим прикладом сучасного типу мислення: "Відношення окремого випадку до закону (наприклад, відношення трикутника АВС до принципу, за яким сума його кутів дорівнює двом прямим кутам) у науці підтверджується за допомогою аналізу окремого випадку. Повнота і точність аналізу є мірилом надійності доказу, мірилом обґрунтованості загального принципу. В поезії (як і в мистецтві в цілому) зв'язок між формою і значенням не є визначеним. Форма пробуджує значен-

Розділ II. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

ня не за допомогою аналізу, а спонтанно. Якщо ми намагатимемось трансформувати поверхневі контури статуї у математичні формули, не враховуючи при цьому, що багато чого лишається поза аналізом, агрегат одержаних формул (навіть коли він сприймається послідовно) не дасть враження статуї. Кількісні дані, що означають мелодію, мають бути трансформовані в уявні або реальні звуки для того, щоб створити музичне враження (1905:101)."

Липень 1991 року, Лондон

Переклад і коментарі С.Кривошея.